

מן הספרות המקצועית

אוריאל אבולוף, על פי תהום: אומה, אימה ומוסר בשיח הציוני. חיפה: אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים, 2015. 443 עמ'.

ירון אזרחי

על גב הספר מוצגת השאלה הזאת: "האם תשרוד מדינת ישראל כמדינת היהודים?" בהמשך מובטח לקוראים "שהספר שלפניכם יורד לעומקו של סימן השאלה, שנדמה כמרחף מעל קיומו של העם היהודי גם לאחר שכונן מדינה..." גם אם נתעלם מן הבלבול בין הישרדותה של מדינת היהודים לבין הישרדותו של העם היהודי, המופיע גם במהלך הספר, ספרו של אוריאל אבולוף אינו ספר הגות מעמיק על הסכנות לקיומה של מדינת ישראל כמדינת היהודים ואף לא על שורשיה של חרדת הקיום היהודית בישראל ובעולם. סכנת קיום הלא אינה גוררת בהכרח חרדת קיום, וחרדת קיום אינה מעידה על סכנת קיום. ספר כזה, המבוסס על חקר עמידות התנאים לקיומה של מדינת היהודים המכונה ישראל, ועוסק גם בהתפתחות התודעה הדתית והחילונית על קיום העם בהקשרים ההיסטוריים הקלאסיים והמודרניים טרם נכתב. אין להפריז בחשיבותו של ספר כזה להבנת הנסיבות והדמיון הקולקטיבי שהמפעל הציוני ותחזוקו בימינו מבוססים עליהם. לעומת זאת, הספר שלפנינו מציג סקירה מקיפה ועשירה של השיח המודרני על חרדת הקיום היהודית, בעיקר בישראל. כסקירה המתבססת על מספר רב של ציטוטים של אנשי רוח, היסטוריונים, עיתונאים, אידאולוגים, פוליטיקאים ואנשי ציבור, הספר נותן מושג על ממדיהם ועל גוניהם של ביטויי חרדת הקיום בישראל, ובכך ערכו. אבולוף שואל שאלות חשובות, שגם ללא מאמץ שיטתי להשיב עליהן הן תורמות לתהייה על היקף החרדה הזאת ועל סיבותיה. בין המובאות הרבות בספר הוא משלב הערות ותובנות קצרות משלו, שאף כי אין הן מצטרפות למערכת טענות שיטתית או תשתית תאורטית המפיקה תובנה קוהרנטית, הן מקשרות ומוסיפות ממד חשוב לשיח בין הדוברים.

* פרופ' ירון אזרחי, החוג למדעי המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: yaron.ezrahi@mail.huji.ac.il

לזכותו של המחבר אפשר לומר שהוא משקף נאמנה את השיח על חרדת הקיום בישראל. אבולוף נותן כבוד לטענות ולטענות נגד של יריבים פוליטיים ודוברי פרספקטיבות אידאולוגיות ותרבותיות שונות. הוא מודה בצניעות ובחוכמה בתחילת הספר שאין לו כוונה להשיב על השאלות הקשות שהוא מעלה, אלא "להתחקות על התהייה עצמה" על הקיום ולציין את התמדתה. זו מטרה ראויה שאבולוף מצליח להשיג במידה רבה. עם זאת, החומרים העשירים שהוא מביא זועקים לטיפול החדר מעט יותר לעומק מהותה של תהיית הקיום הזאת מתוך בירור מעמיק יותר של השאלה מה הוא ספק קיום. למשל, מה מפריד בינו לבין ניסיונות לדרמטיזציה רטורית של עמדה או ביקורת המשקפת נטייה להיפרבוליות, להקצנה של טענות על סכנת קיום הטיפוסית כל כך לדוברים בשיח הישראלי. אבולוף צודק בדבריו שבתקשורת הישראלית "כמעט כל סוגיה ציבורית נתפשת כנושאת בחובה משמעות קיומית" (עמ' 91). יתר על כן, ברור שהמפגש ההיסטורי בין אי-הוודאויות הקשות בעצם המאמץ לכוון מדינה יהודית בד בבד עם עימות מתמשך עם הערבים לבין אירועי השואה על כל ממדיהם גרם כמעט לכל מעשה מדיני או צבאי בזמן ההוא ולאחריו להעלות את חרדת הקיום היהודי-צינוני. זאת ועוד, כל ויתור על שטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים הוצג על-ידי המתנחלים ותומכיהם כאיום קיומי בניגוד לחוות דעת חוזרות ונשנות של מפקדי צה"ל. בספר כזה היה ראוי להקצות פרק שלם לטיפול חרדת הקיום בישראל כאסטרטגיה פוליטית של מפלגות השלטון. לעובדה זו יש קשר ישיר ליציבותה של הדמוקרטיה בארץ. למשטר דמוקרטי אין קיום ארוך טווח ללא תרבות דמוקרטית הניזונה מאופטימיות בכל הנוגע לעתיד, מאמון בבני אדם כיחידים וכקבוצות, מיחס של כבוד למוסדות הדמוקרטיים ומסולידריות אזרחית חוצת גבולות אתנים, דתיים ומעמדיים. אסטרטגיה של טיפוח פחד קיומי מעודדת בניגוד לכך פסימיות וכוה שלטוני ריכוזי המחליש מפלגות כארגונים וולונטריים של אזרחים בעלי השקפות שונות, פוגע במעמדו של בית הנבחרים, של בית המשפט העליון ושל מוסדות תקשורת עצמאיים ומעודד פולחן של כוח צבאי. ההיסטוריה מלמדת שמדינה שהשלטון רוכב בה על איום חיצוני הופכת במהרה לחברה רודפת אזרחים "החשודים" כבוגדים. עם זאת, נראה שחרדה קיומית הנובעת מאסטרטגיה פוליטית של מנהיג או מנהיגים תהיה בדרך כלל בת-חלוף בעקבות שינויים פוליטיים.

מבחינה תמטית, המחבר מציג את ביטוייה של חרדת הקיום בישראל בשורה של נושאים בשל האופי הקואזי-אנציקלופדי של הספר בלא הבחנה ברורה בין נושאים מרכזיים יותר ופחות ובלא בחינה אנליטית של היחסים בין הנושאים האלה לבין עצמם. בפרק הרביעי (עמ' 148) הוא מונה 12 "חבלי קיום", המייצגים בעיניו תחומים שבכל אחד ננקטה אסטרטגיה קיומית ייחודית. חבלי הקיום האלה הם דת, היסטוריה, תרבות, דמוקרטיה, כדאיות, צדק, משפט, הישרדות, הגשמה עצמית, מולדת, פשרה וכוה. למרות מאמציי לא הצלחתי להבין את ההיגיון של חלוקה או סדרה זו של הקשרים לשיח על הקיום. אבולוף מקיים דיון קצר, בדרך כלל שטחי, בכל אחד מן הקטעים

האלה ומשלב בהם הארות יפות. בקטע על דמוקרטיה הוא מתייחס בצדק למתח בין המחויבות לדמוקרטיה לבין מגמת התפיסה האתנו-לאומית של הריבונות. ואולם, שלל המובאות מדוברים כבן-גוריון, מירון בנבנישתי, רפאל איתן, עמוס שוקן ועמי איילון והפניות לדבריהם או לכתביהם של דמויות כדורית ביניש, בן כספית, דן חלוץ וגדעון לוי יוצרות מסגרת דמוית פאנל בטלוויזיה לשיח המשמש תחליף עלוב לטיעון המוביל לבחינה ממוקדת של הנושא. ככל שטקסט כזה מזכיר נשכחים ונשכחות, הוא קריא ומעורר אף על פי שאיננו מוביל לשום מקום.

אם מדובר, למשל, בחרדת איום קיומי על הדמוקרטיה, איפה הדיון על מדינה ללא חוקה שתפקידה להציב גבולות לכוח פוליטי שרירותי? על חוקה היוצרת הפרדה הכרחית בין חוק לבין פוליטיקה? איפה הסכנה מרוב משתולל הרומס זכויות ומחוקק חוקים אנטי-דמוקרטיים? ואיפה צבא ההגנה שהפך ביובל שנים לצבא כיבוש במדינה ללא גבולות מוסכמים? כל אלו יכולים להצטרף ללא קושי לשלל איומים המצדיקים חרדת קיום להישרדות המדינה כמדינה דמוקרטית. ואולי יש לראות בחרדת הקיום הישראלית את צדו השני של יצר ההרס העצמי החי ובעט במדינתנו. אף כי אבולוף מזכיר את רצח רבין פעמים אחדות, אין בספר דיון קצר בממדי התקדים הנורא הזה של רצח ראש ממשלה נבחר בשל אי-הסכמה למדיניותו. לאור כוונות הרוצח ותומכיו הרבים לסקל מאמצים להסדר שלום יש עדיין יותר מקומן של ישראלים הטוענים שהרוצח הצליח.

למרות אזכורים אחדים, גם עצם הכיבוש והשלכותיו על הצבא, על המשפט, על החינוך לאזרחות דמוקרטית ועל היחס לאחרים החיים בתוכנו כבני אדם, שלא להזכיר את עצם הלגיטימיות של ישראל בקהילת אומות העולם, אינם מקבלים בספר את המשקל הראוי להם לנוכח כותרתו ולנוכח הנושא הנדון בו. מובן שעצם התעוזה לעסוק בחרדת הקיום הציונית-ישראלית ראויה להערכה, אך הקטעים בספר שאבולוף משמיע בהם את קולו מגלים את יכולותיו שטרם באו לידי מיצוי מלא בספר זה. מעבר לכך, אבולוף מדגיש בצדק את העובדה שחרדת קיום היא תכונה אוניברסלית יותר הנוטה להתקיים בקרב עמים קטנים, אף על פי שהוא רק נוגע בפוטנציאל ההשוואה המעניינת לצרפתים-קנדים ולאפריקנים. מיטב הערותיו המפוזרות בספר מתייחסות למתח הקשה ולקרעים הנגרמים מן המאבק על הקדימות בין אתני לבין פוליטי, בין לאומיות יהודית לבין דמוקרטיה, בביטוי ליבת הקולקטיביות של ישראל ובהנחיית החקיקה והמדיניות של המדינה. המחבר גם תוהה על השאלה המכריעה מה הוא עם? מי הוא ומה הוא אותו עם שכה חרד לקיומו ומה הקשר בין התשובה לשאלות אלו לבין מקור הסמכות השלטונית בישראל. על איזו הגדרה של עם מאיים, למשל לדעת המתריעים, "השד הדמוגרפי"? מאז מלחמת 1967 גברה בקרב חלק מן הציבור הדתי האורתודוקסי והלאומני הנטייה לרדוקציה אקסקלוסיבית של הגדרת העם על-פי קשרי דם, והדבר עודד מגמות גזעניות בחברה הישראלית ומתיחות עם הפלסטינים ועם מיעוטים אחרים גם בתוך הקו הירוק.

הפרק על הממד ההיסטורי של חבלי קיום מתחיל את הדיון הקצר בניסיון הציוני החילוני לפרש את התנ"ך כקושאן היסטורי להצדקת המפעל הציוני. הוא נמשך במובאות על הקשר ההיסטורי של העם לארץ ישראל, ששימש אף הוא להצדקת הכיבוש, ומביא את הביקורות העיקריות על תפיסה זו. אני סבור שהקשר של התנ"ך לחרדת הקיום היהודית נמצא כבר בשכבה התאולוגית היהודית העמוקה, שבה מתנסחת תפיסת האל הקדומה כאל נסתר הפועל בהיסטוריה ומעניש את עמו על חטאיו. פירוש ההיסטוריה הקדושה של העם כביטוי לשיפוט אלוהי על התנהגות העם הוא מרשם לחרדת קיום מתמשכת. חרדה זו היא שעומדת מאחורי השלילה החרדית של המדינה החילונית כחטא ממוסד ומאחורי פרשנויות דתיות של הגלות והשואה, ובנוסחה החילונית היא נתלית במטפיזיקה של הגורל היהודי.

בניגוד לדיון הנפרד על ההקשר ההיסטורי ועל ההקשר הדמוקרטי לחרדת הקיום הישראלית, אבולוף מיטיב להצביע גם על המתח המבני בין מקורות סמכות פוליטיים והיסטוריים או מסורתיים. עתיד הדמוקרטיה בישראל מאוים משום שאותו חלק ניכר מן הציבור היהודי בישראל, הנועץ את סמכות המפעל הציוני בארץ הקודש ואף את ייעודה של ממשלת ישראל בהיסטוריה עתיקה, מתקשה לקבל את עליונות הסמכות הדמוקרטית הנובעת מבחירות חופשיות ומדעת קהל בהווה. אין ספק שסמכותה של ממשלה דמוקרטית נבחרת משקפת רצונות של אנשים חיים, לא צוואות אמתיות או מדומות של מתים.

אבולוף ער לחשיבות שהעניק דור המייסדים לבסיס המוסרי של הפרויקט הציוני. הדגשה זו של קיום חברתי-מדיני מוסרי נתפסת בצדק כיסוד חיוני לגיטימציה בין-לאומית וכבסיס לחברה ליברלית או סוציאל-דמוקרטית. עם כל החשיבות שניתנה לאידאלים של "עם סגולה", "חברה צודקת" ו"אור לגויים", ברור שהקמת מדינה יהודית בפלשתינה לא יכלה להתקיים ללא שפיכות דמים. המבחן העליון למחויבות המוסרית של מדינת ישראל הגיע בעיקר לאחר כיבוש השטחים במלחמת ששת הימים. במבחן זה נכשלה ישראל כישלון צורב המתמשך זה 50 שנה בשל כיבוש אכזרי המשעבד עם שלם. הקריסה המסיבית בזמן הזה של דמותה של מדינת ישראל כמדינה נאורה וסובלנית מוכיחה כמה צדקו האבות המייסדים בהבנת הקשר בין מוסר לבין לגיטימציה. גם הם הפרו את הקשר הזה במידה שדחפה אותם להסתמך יותר ויותר על הקרדיט שנתן העולם הנאור למדינה כמקלט לניצולי השואה ולעם נרדף, אך ב-50 שנות כיבוש התפוגג הקרדיט כמעט לגמרי בדעת הקהל בארצות הברית ובמדינות אירופה, לרבות גרמניה.

הספר שלפנינו מתייחס ושואל, אך אינו מנסה לברר באופן שיטתי מי בדיוק חרד לקיום של מי או של מה: האם הישראלים חרדים לקיום המדינה כמדינה ציונית? כמדינה דמוקרטית ויהודית? כמדינה רב-תרבותית, רב-אתנית או דו-לאומית? האם מדינה דו-לאומית תהווה איום על מדינה יהודית-דמוקרטית? כשמדובר גם בחרדה לעם היהודי בישראל ובתפוצות, מה הוא צירוף הגורמים המהווה איום קיומי גלובלי על העם

היהודי? האם מדינת ישראל היא תנאי לקיום העם היהודי, כפי שסברו הציונים, או אולי התפוצות הן ערובה בטוחה יותר לקיום העם ממדינה חמושה המתקיימת על חרבה? טוב עשה אבולוף שפרש יריעה כה רחבה של חרדות מאיומים ממשיים ומדומים לצורך הבהרת מקומה של חרדת הקיום היהודית-ישראלית בחיי המדינה ומעשיה, מכאן צריך להמשיך.